

Modern Yurttaşlığın Sinir Uçlarına Dokunmak: Enformel Yurttaşlık

Metin Uçar¹

ORCID: 0000-0001-8816-4090

Öz

Bu çalışmanın amacı "enformel yurttaşlık" kavramını Türkçe literatüre kazandırmaktır. Enformel yurttaşlık kavramı, günümüzde yaşanan birçok yurttaşlık sorununu hem ortaya koymak hem de çözümlemek için oldukça yerinde bir kavramlaştırmadır. Ancak kavramın (çözümleme potansiyeline karşın); Batı literatüründe çok sınırlı bir kullanıma sahip olduğu ve Türkçe literatürde ise kavrama yer verilmediği görülmüştür. Türkçe literatürdeki eksiği gidermek için öncelikle enformel yurttaşlık kavramının teorik altyapısı oluşturulmakta, kavram farklı bağlamlarda irdelenmekte, yurttaşlık ile enformellik arasında nasıl bir ilişki olabileceği tartışılmakta ve enformel yurttaş olarak görülebilecek gruplar ele alınmaktadır. Bu çerçevede; literatürde yer alan konuların karşılaştırmalı analizi yapılmakta, literatürde var olan boşluklar için öneriler sunulmakta ve enformel yurttaşlık için yeni bir tanım yapılmaktadır. Yeni tanım kapsamında, Batı yurttaşlık literatüründe "enformel yurttaşlığın özneleri" olarak görülen göçmenler ile kozmopolit topluluklar bir arada değerlendirilerek bu özneler iki farklı grup (makbul olmayan yurttaşlar, diasporik gruplar) daha eklenmektedir. Böylece kavramın potansiyeli ortaya çıkarılmakta ve kavramın yurttaşlık tartışmaları için bir çözümleme aracı olarak nasıl kullanılabileceği gösterilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Enformel Yurttaşlık, Makbul Olmayan Yurttaş, Çifte Enformel Yurttaşlık, Göçmenlik, Diaspora, Kozmopolitizm.

Touching the Edges of the Modern Citizenship: Informal Citizenship

Abstract

This study aims to introduce the concept of "informal citizenship" to the literature in Turkish. Informal citizenship is an appropriate concept to both reveal and solve many citizenship problems experienced today. However, it has limited use in Western literature and not elaborated in the literature in Turkish. To overcome the deficiency in Turkish literature, the theoretical basis of the concept of informal citizenship is first formed. Then it is examined in different contexts through discussing the relationships between citizenship and informality. In this regard, a comparative analysis of the subject in the literature is studied regarding the literature gaps, and a new definition is offered for informal citizenship. Within the scope of the new definition, immigrants and cosmopolitan communities, which are defined as "subjects of informal citizenship" in Western citizenship literature, are evaluated. Two distinct groups (unacceptable citizens and diasporic groups) are added to them. In this way, the concept's potential is unveiled, and it is introduced as a tool for analyzing discussions on citizenship.

Keywords: Informal Citizenship, Unacceptable Citizen, Dual Informal Citizenship, Immigration, Diaspora, Cosmopolitanism.

Giriş

Bu çalışmanın amacı “enformel yurttaşlık” kavramını Türkçe literatüre kazandırmak, bu kavramla birlikte yurttaşlık teorilerine yeni bir boyut katmak, enformel yurttaşlığın öznesi olan insanlar (makbul olmayan yurttaşlar, göçmenler, diasporik gruplar ve kozmopolit topluluklar) ile kavram arasındaki ilişkiyi göstermek ve kavramın kapsayıcı bir tanımını yapmaktır. Bunun için literatürde yapılan tartışmalardan yararlanılacaktır.

Literatüre bakıldığında “enformellik” tartışmasının; ekonomi, mantık, kentleşme, ilişki ağları, diplomasi ve eğitim başta olmak üzere birçok alanda yapıldığı görülür. Ancak sosyal bilimler için öne çıkması öncelikle ekonomi alanında yapılan çalışmalar ile somutlaşmıştır. Buna paralel olarak “enformel ekonomi” ve “enformel sektör” kullanımlarının yaygın olduğu söylenebilir.

Enformellik; genellikle ekonominin, resmi makamlarca kontrol edilemeyen ve/veya edilmeyen, kayıtsız hatta denetimsiz alanına işaret eder. Bu çerçevede tartışmalar çok sayıda teori üretmiş, akademisyenler ve araştırmacıların dışında hem uluslararası hem de ulusal düzeyde birçok kurum ve kuruluşun da ilgi alanına girmiştir. Ancak burada başlayan tartışmalar basit bir gayri resmîlik ile sınırlı kalmamıştır. Konuya; enformelliğe olumlu ve olumsuz anlam yükleyenlerin karşıt tezleri damga vurmuştur.

Enformel alanı olumsuz görüp, ortadan kaldırmak -bu mümkün değilse sınırlandırmak- isteyenler; kara para aklama gibi “yasadışılığa”, güvencesiz işçi çalıştırmak gibi sömürüye, vergiden kaçınmak gibi haksız kazanca ve profesyonel olmayan yollara başvurulduğundan dolayı kaynak israfına değinirler. Buna karşın enformel alanı olumlayanlar; Batı dışı toplumların özgünlüğüne, aile benzeri birincil ilişkilerle sağlanan dayanışmaya, esnekliğe, üretim ve istihdam artışına işaret ederler.

Bu çalışmada; enformelliği olumsuzlayan (hatta enformellik ile yasadışılık bağlantısını kuran) ve enformele eleştirel yaklaşan tezlerden de yararlanılacaktır. Ancak sonuçta formel-enformel dikotomisi bir çözümleme aracı olarak kullanılarak yurttaşlık ve enformellik ilişkisi tartışılacaktır. Tartışma, bazen doğrudan bazen de dolaylı bir biçimde ulus-devlet, modernlik, kapitalizm, bürokrasi ve batı merkezlilik tartışmalarını içerecek olsa da nihayetinde enformel yurttaşlık bağlamına oturtulacaktır.

Enformel yurttaşlık kavramı günümüzdeki (başta ikincilleştirilen yurttaşlar ve göçmenlerin durumu olmak üzere) birçok yurttaşlık sorununu ortaya koymak ve çözümlemek için oldukça yerinde bir kavramlaştırmadır. Kavramın bu potansiyeline karşın; Batı literatüründe çok sınırlı bir kullanımı olduğunu, Türkçe literatürde ise kavrama yer verilmediğini belirtmek gerekir. Türkçe literatürdeki bu eksiği gidermeye yönelik öncelikle enformel yurttaşlık kavramının teorik altyapısı oluşturulacak ve enformellik kavramı farklı bağlamlarda irdelenecektir. Ardından yurttaşlık ile enformellik arasında nasıl bir ilişki olabileceğini tartışmak için enformel yurttaş olarak görülebilecek gruplara değinilecek, nihayetinde de kavramın bir çözümleme aracı olarak kullanılmasının sağlayacağı imkanlar düşünülerek bir çerçeve çizilecektir.

1. Formel-Enformel Dikotomisi

Formel olana karşıt bir anlamda kullanılan *enformel* kavramı, 1970'lerle birlikte ekonomi başta olmak üzere sosyal bilimler alanında çok karmaşık ve tanımını üzerinde uzlaşamayan bir kullanıma sahip olmuştur. Enformel ekonomiye dair erken tanımlar, temelde iki farklı vurgu üzerinden ayrılmıştır:²

(1) Keith Hart'ın³ öncü kullanımından esinlenen ve kişilerin çalışma koşullarına/ekonomik durumlarına yoğunlaşan “birey” endeksli tanımlama,

(2) Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO'nun)⁴ ilk kullanımından esinlenen ve firmalara/işletmelere yoğunlaşan “işyeri” endeksli tanımlama.

Her iki tanımlamanın da ortak noktası, resmi süreçlerin kontrolünün dışına çıkılması ve dolayısıyla “kayıt dışılıkla” ilişki kurulmasıdır. Kayıt dışılık, modern devletlerin bir zaafı olarak da okunabilir çünkü bu olgu devlet kontrolünün zayıflığını gösterir. Ancak kontrol mekanizmalarını sıkı tutmak her zaman istenen sonucu vermeyebilir. Devletlerin her şeyi kontrol etme isteği bazı nedenlerden dolayı zayıflayabilir hatta ortadan kaldırılabilir. Bunun en güzel örneği kayıt dışı istihdam alanında yaşanır. Kayıtlı istihdamın maliyetleri yüksek olduğundan, özellikle işsizliğin yoğun olduğu zamanlarda, hükümetler denetimleri ciddi anlamda gevşetirler. Aynı şekilde kendi işini kuran bireylere, kayıt dışı faaliyetlerde bulunan bazı firmalara da benzer şekilde göz yumulur. Oysaki modern devletin kurumsallaşma aşamalarındaki “A planı” formelleşmek yani enformel alanı yok etmektir.⁵

Modern devletin tanımında Max Weber'in belirleyici bir rolü vardır. Onun düşüncesinden hareketle Christopher Pierson⁶ modern devletin şu özellikleri olduğunun altını çizer; meşru şiddet tekeli, toprak, egemenlik, anayasa, gayri şahsi iktidar, bürokrasi, meşruiyet ve yurttaşlık.⁷ Pierson'a göre bu özelliklere “vergilendirme” de eklenmelidir.⁸ Gerçekten de bu dokuz özellik modern devleti anlamlandırmak için iyi bir çerçevelendirir. Sayılan özelliklerle devlet, nüfusu ve piyasayı kontrol edebilecek bir örgüt olarak “düzenleyici ve cezalandırıcı yapı”⁹ hüviyetine bürünmektedir. Bu özellikler kayıt, kontrol, düzenleme ve cezalandırmayı içeren bir “formun” unsurlarıdır ve bu anlamda modern devlet formeldir. Bu formun dışına çıkmak enformel alana geçmek anlamına gelecektir. Örneğin devletin yanı sıra şiddet kullanan bir yapı, yasalarda belirtilen kurallara aykırı uygulamalar, şahsi gücün belirleyiciliği ya da vergilendirmeden kaçabilme söz konusuysa ortada enformel bir güç var demektir. Anlaşılabileceği gibi devletin her bir özelliği ile enformellik arasında, bu özelliğin

2 Jacques Charnes, “The Informal Economy: Definitions, Size, Contribution and Main Characteristics”, in *The Informal Economy in Developing Nations: Hidden Engine of Innovation?*, ed. Erika Kraemer-Mbula ve Sacha Wunsch-Vincent (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 15.

3 Hart, çalışmasını 1971 yılında bir konferansta sunar ve 1973 yılında bir makale olarak yayınlar. Keith Hart, “Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana”, *The Journal of Modern African Studies* 11, 1 (1973): 61.

4 ILO'nun bu çalışması için bkz. International Labour Office, *Employment, Incomes and Equality. A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya* (Geneva: International Labour Office, 1972).

5 Kayıt dışılığın nedenleri konusunda bkz. Haşim Akça, İlter Ünlükaplan ve Volkan Yurdadoğ, “Kayıt Dışı Ekonomi, Yolsuzluk ve Kayıt Dışı Devlet”, *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi* 20, 2 (2016).

6 Christopher Pierson, *Modern Devlet*, çev. Dilek Hattatoğlu (İstanbul: Çiviyazıları Yayınevi, 2000), 19vd.

7 Weber'in devletin bu özelliklerini ortaya koyduğu ve gerekçelendirdiği çalışması için bkz. Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 132 vd.

8 Pierson, *Modern Devlet*, 56.

9 Jacqueline Stevens, *Devletin Yeniden Üretimi*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000), 100.

hedeflerinden sapma derecesine bakılarak pozitif ilişkiler kurulabilir. Modern devletin özellikleri arasında sayılan vergilendirme ve şiddet tekeline yakından bakılarak mesele ayrıntılandırılabilir.

Vergilendirme ve şiddet tekeline olabilecek boşluklar/eksiklikler enformel bir alana zemin oluştururlar. Manuel Castells ve Martin Ince'ye göre¹⁰ vergilerin olmadığı bir yerde zaten devletten de söz edilemez. Bu tespitten hareket edildiğinde; vergilendirmenin yeterli olmadığı ve/veya herkesi kapsamadığı bir yerde en azından devletin zaafından söz edilmiş olur. Şu anda küresel düzeyde vergi ile ilgili yaşanan çok ciddi bazı sorunlar tam da buna işaret etmekte, bu da vergilendirme alanının (dolayısıyla ekonominin) enformel yönünü genişletmektedir. Örneğin sermayenin ve yüksek gelirli insanların sınırlar arasındaki hareketliliği; devletlerin vergi toplama imkânını azaltmakta, sermaye sahiplerini vergi muafiyeti olan mekânlar aramaya yöneltmekte ve ayrıca kara para aklama alanları oluşturmaktadır.¹¹ Bu alanlar, yukarıda sözü edilen devletin “şiddet tekeli” özelliğini de aşındırabilmektedir. Zira ortaya çıkan “suç ekonomisi”, gittikçe yaygınlık kazanmakta, suç örgütleri devlet bürokrasisini etkileyebildikleri Kolombiya ve Meksika gibi ülkelerin yanında Japonya gibi her bakımdan gelişmiş ülkelere de sirayet edebilmektedirler.

Castells ve Ince; görüldüğü gibi “şiddet” meselesini küresel boyutta ele almakta, küresel etkiyle şiddetin artan yönüne işaret etmektedirler. Ancak bu durumun yeni olmadığı ve hem de sadece suç örgütleri ile sınırlı olmadığı belirtilmelidir. Şiddetin oluşturduğu enformel alan¹², bazı farklı suçlarda da (örneğin aile içi şiddette de) kendisini gösterir ve Weberyen “şiddetin tekeli” düşüncesinin tam olarak sağlanamayacağını¹³ ortaya koyar. Yanı sıra, gelişen internet ağı meseleyi çok daha karmaşık ve çok daha kapsayıcı hale getirmektedir.

İnternet merkezli uygulamalar ve özellikle online ticaret, mali yükümlülükler meselesine yeni ve karmaşık bir boyut getirmiştir. Böylece devletlerin mali politikaları ile online şirketler arasında ciddi gerilimler başlamış, başta vergi alanında olmak üzere diğer birçok alanda sorunlar baş göstermiştir. Örneğin Avustralya ile Facebook ve Google arasında yaşanan, şu anda kısmen çözülen anlaşmazlık; vergiler, reklamlar ve üretilen içeriğin ücretlendirilmesi konularıyla ilgilidir.¹⁴ Ancak öyle anlaşılıyor ki bu kadar hızlı gelişen bir alanda çözüm, sadece çok kısa süreli olabilir. Ayrıca web ortamı, kontrolü geç de olsa sağlanan bir arenadan ibaret değildir. Bu alan, kendisine uygun yeni suç türleri de üretmiş ve devletlerin kontrolünün dışına çıkacak mekanizmalar da oluşturmuştur. “Enformel web” diyebileceğimiz hem geniş bir yasadışı âlem hem de hemen herkesi sarmalayan geniş bir sosyal ilişkiler ağı hayatın bir parçası olmuştur.

“Enformel webin yasa dışı yönü” dendiğinde akla ilk önce internetten dolandırılma haberleri gelebilir. Aslına bakılırsa bunlar hayatın rutini haline gelmiştir. Ancak derin (deep) web ya da karanlık (dark) web olarak adlandırılan; yasadışılığın belirleyici olduğu, kendine has karmaşık şifreleme ile ulaşılabilen her çeşit

10 Manuel Castells ve Martin Ince, *Manuel Castells’le Söyleşiler*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 106-9.

11 Modern dünyanın formel yapısını gösteren fordist üretimin aşınmasıyla (Faruk Tabak, “Dünya-Ekonomisi ve İnformelleşme Süreci”, çev. Bülent Somay, *DeFTER* 12, 35 (1999): 18.) büyük hükümet ve şirket bürokrasilerinin esnekliği-güvensiz kurumlar haline geldiği (Richard Sennett, “Yeni Kapitalizm”, çev. Mehmet Gökçen, *DeFTER* 12, 35 (1999): 35.) gibi eleştirilere de “devletin denetim gücünün azaldığı tespiti üzerinden bakılabilir.

12 Öyle görünüyor ki “suç” toplumun bir özelliği olarak hiçbir zaman bitmeyecektir. Bu tespit Durkheim’ın temel tezlerine dayanır. Zira ona göre suç, zamana ve mekâna göre niteliği değişse de normal bir fenomendir ve her toplumda mutlaka bulunur. Philippe Riutort, *Sosyolojiye Giriş Dersleri*, çev. Ertuğrul Cenk Gürçan (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 95.

13 Pierson, *Modern Devlet*, 27.

14 Nuri Aydın, “Facebook, Avustralya’da Kullanıcıların Haber Paylaşma Yasağını Kaldıracak”, *Anadolu Ajansı* (23.02.2021). [Erişim Tarihi: 23.02.2021]. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/facebook-avustralyada-kullanicilarin-haber-paylasma-yasagini-kaldiracak/2153779>

suçun işlendiği başka alanlar da vardır ki bunlar çok daha ürkütücüdür. Uyuşturucu ticareti, insan ticareti, organ ticareti, sahte kimlik gibi klasik suçların yanı sıra online siyasal manipülasyonlar ve internet korsanlığı gibi yeni nesil suçlar da bu alanın kapsamındadır. İşin daha da kötü tarafı bu sayılanlar sadece suçların küçük bir kısmını tarif etmektedir.¹⁵ Öyle anlaşıyor ki bundan sonra devleti tanımlamak için siber güvenlik konularını da işin içine dâhil etmek gerekecektir. Zira devlet; eğer “kayıt, kontrol, düzenleme ve cezalandırmayı” içeren bir form ise hayatın gittikçe daha büyük bir kısmını kapsayan internet ortamında da bu özelliklerini göstermesi gerekir. Aksi takdirde siber çağda devletten söz edilemez. Çünkü bu durum piyasayı ve nüfusu kontrol eden bir örgüt olarak tanımlanan devleti işlevsiz kılmaktadır.

Enformel webin, yasa dışı olmayan yönü ise tabii ki çok daha önemlidir. Ancak bir alanın yasa dışı olmaması kontrol edilebiliyor olduğu anlamına gelmemektedir. Artık, sosyalleşmenin faillerinden biri olarak sayılabilecek “sosyal medya”¹⁶ ve diğer internet araçları bu duruma örnek olarak verilebilir. Arkadaşlığı, kimliği, ideolojiyi, siyaseti, inancı, eğitimi, çalışma şeklini, çalışma hayatını, kadın-erkek ilişkilerini ve akrabalığı ciddi oranda şekillendiren sosyal medya ve diğer internet araçları insan hayatında gittikçe artan bir yer edinmektedir. Okullara hem ideolojik işlev hem de eğitim işlevi konusunda “ortak olan” sanal dünya, okulun sınırları ve kısıtları ile de bağlı olmadığından çok daha güçlü bir potansiyel barındırmaktadır. Devletin bu alanda “kayıt, kontrol, düzenleme ve cezalandırma” özellikleri ile yer alması¹⁷ bu alanları kontrol etmeye yetmemektedir. Üstelik bu alan o kadar hızlı gelişmekte ve dönüşmektedir ki devletlerin bu alana ayak uydurması zor olmakta, dolayısıyla devletler sürekli alanın gerisinde kalmaktadır.

Enformellik kavramı, ilk ortaya atıldığında internet dünyasının baş döndürücü hızı yoktu. Kavram, “resmi muhasebe alanının dışında –yani kayıt dışı” bir ekonomik alanı anlamak için ortaya atılmıştı. O dönemde bu alanın potansiyeli keşfedilse de nihai olarak ortadan kaldırılması gereken bir alan olarak görülüyordu. Bu isteğin modernleşme gibi güçlü kuramsal temelleri de vardı. Gerçekten de modernleşme kuramı, devletin hükümlerliğini pekiştirmesi için, enformel ekonominin zaman içinde ortadan kalkması gerektiğini öngörüyordu. Bu sürecin gerçekleşmesi için de gerekli tedbirler ivedilikle alınmalıydı. Zaten tüm bunlar sağlandığında bu süreç kaçınılmaz olarak tamamlanacaktı. Ancak gelişmeler tam tersi yönde oldu ve enformel alan gittikçe gelişti. Bu alanın gelişmesi ve taşıdığı potansiyel öncelikle önemsenmedi, hatta modernleşme teorisi yerine azgelişmişlik teorisi kullanılarak soruna bazı geçici çözümler de bulundu.¹⁸ Enformelleşmenin (daha doğrusu enformellikten kaynaklandığı varsayılan olumsuzlukların) sadece azgelişmiş ülkelerin/bölgelerin sorunu olmadığı aksine dünyanın en gelişmiş yörelerinde de yayılan bir durum olduğu kısa süre içinde görüldü. Üstelik internet ile birlikte enformel alanın sınırları iyice genişledi.

15 Derin/karanlık web konusunda, alanla ilgili 80 farklı forumu değerlendirerek konuyu empirik olarak inceleyen bir çalışma için bkz. (Nazgol Tavabi, Nathan Bartley, Andres Abeliuk, Sandeep Soni, Emilio Ferrara and Kristina Lerman, “Characterizing Activity on the Deep and Dark Web” (*Companion Proceedings of The 2019 World Wide Web Conference*, WWW ‘19, Mayıs 2019).

16 Sosyoloji kitaplarında toplumsallaşma failleri olarak aile, okul, akran grubu ve medya zikredilir. Son dönemlerde internet ve özellikle sosyal medya araçlarının etkisi daha çok öne çıkmaktadır. Toplumsallaşma failleri hakkında kısa bir değerlendirme için bkz. Riutort, *Sosyolojiye Giriş Dersleri*, 79-80. Ayrıca kitle iletişim araçları ile sosyalleşme arasındaki ilişki için bkz. Marie Gould, “The Mass Media and Socialization”, in *Sociology Reference Guide the Process of Socialization*, ed. Salem Press (California: Salem Press, 2011).; Sara Prot, Craig A. Anderson; Douglas A. Gentile; Wayne Warburton; Muniba Saleem; Christopher L. Groves and Stephanie C. Brown, “Media as Agents of Socialization”, *Handbook of Socialization: Theory and Research*, ed. Joan E. Grusec ve Paul D. Hastings (New York ve Londra: The Guilford Press, 2015).; Christine W. Tröltzsch-Wijnen, *Media Literacy and the Effect of Socialization* (Cham: Springer, 2020), 11 vd.

17 Burada kast edilen devletin, önemli sosyal medya ağlarına erişimi geçici kapatmaya varan cezalar verebiliyor olmasıdır. Ancak tahmin edilebileceği gibi web ortamı, bu gibi engelleri aşmanın yollarını bulmak için de oldukça maharetlidir.

18 Tabak, “Dünya-Ekonomisi ve İnformelleşme Süreci”, 13-14.

Üçüncü dünyanın her yere yayıldığı hatta Batı'nın da merkezinde bulunduğu eleştirileri pekâlâ yapılabilir. Örneğin Ulrich Beck, üçüncü dünyadan söz edilirken adeta “hiçbir yerdeymiş gibi” anlatıldığını oysaki üçüncü dünya özelliklerinin Amerika ve Avrupa'nın birçok gelişmiş metropolünü de kapsadığını belirtir.¹⁹ Yoksul ülkelerde daha fazla olması beklenen bebek ölüm oranları zengin ülkelerin bazı metropollerinde daha yoğun olabilmektedir.²⁰ Ancak üçüncü dünya ve azgelişmişlik yerine enformellik üzerinden düşünüldüğünde durum, farklı açılardan, olumlu da değerlendirilebilir. O zaman tam tersine “birinci dünya”ya has özelliklerin hatta çok daha başarılı örnekleri ile birlikte “üçüncü dünya”nın içinde de bulunduğu yorumu yapılabilir. Örneğin enformel sektörün güçlü olduğu Bombay'da bilgisayar yazılımları, (çok sayıda işsiz bilgisayar uzmanını barındıran) Amerika'dan üç ile yedi kat daha ucuza yazılabilmektedir²¹ ya da ucuz teknoloji üretimi yapan Çin gibi ülkeler teknolojinin dünyanın daha çok yerine yayılmasında rol oynamakta böylece teknolojiyi ucuza üreterek üstünlük kuran Batı'nın bu ayrıcalığını aşındırmaktadır. Üstelik “gerçek” dünyadan “sanal” dünyaya geçildiğinde “birinci dünyanın her yerdeliği” düşüncesinin anlamı çok daha perçinlenmiş olmaktadır.

Aslında meseleye biraz daha yakından bakıldığında, sanal dünya bir kenara bırakılsa bile, enformel alanın ihmal edilemeyecek kadar büyük olduğu görülür. Bu kadar büyük bir alanla ilgilenmemek ya da peşinen bu alanı başarısız saymak ciddi sorunlar doğurabilir²² ya da bazı fırsatların kaçması anlamına gelebilir. Mesela gayrisafi yurtiçi hasılasında enformel sektörleri yeterince ele almayan Nijerya'nın, 2004 yılında bu sektörü hesaba katarak yaptığı düzenlemenin, bu değeri %89 arttırması, anlatılmak istenenin çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Böylece Nijerya'nın Afrika'nın en büyük ekonomisi olduğu anlaşılmıştır.²³ Görüldüğü gibi Nijerya'nın büyümesi ile enformel sektör arasındaki bağ, enformelliği olumlayarak önemseyenlerin elini güçlendirmiştir. Yine Hindistan'da işgücünün %90'lara varan kısmı ile milli gelirin %50'sinin enformel sektörün elinde olduğu ve 2030 yılına kadar 250 milyon insanın işgücüne dahil olacağı öngörüsü ile birlikte düşünüldüğünde, Hindistan'ın kalkınması ve gelişmesi ile enformel sektör arasındaki bağ çok daha anlamlı olacaktır.²⁴

Enformeli dışarda bırakmanın bazı zararlarının olabileceğini Nijerya ve Hindistan örnekleri yeterince ortaya koymaktadır. Durum böyle olunca enformeli kapsamanın bazı alanları geliştireceğine dair düşünceler de anlamlı olmaya başlamıştır. Örneğin “İslami ekonomi”, kendisini sürekli formel alana sıkıştırmaya çalışmaktadır. Böylece insan davranışının mikro düzeyde incelenmesi, dindarlığın ekonomi ile ilişkisi, kültürel ortamın ekonomiye etkisi, yoksulluk, yardımseverlik gibi daha çok enformel alanın konusu olabilecek ve aynı zamanda İslami ekonomi alanının geliştirecek meseleler dışta bırakılmaktadır. Eğer İslami ekonomi enformel

19 Ulrich Beck, *Siyasallığın İcadı*, çev. Nihat Ünler (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 30-31.

20 Manuel Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Birinci Cilt: Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 614. Castells'in verdiği örnekte bu oran Uruguay'da % 2,0 iken Washington DC'de % 2,1 olabilmektedir.

21 Sennett, “Yeni Kapitalizm”, 35.

22 Charmes, “The Informal Economy: Definitions, Size, Contribution and Main Characteristics”, 13.

23 Bkz. Oladayo Nathaniel Awojobi, Joyce Ayakpat and Oladimeji David Adisa, “Rebased Nigerian Gross Domestic Product: The Role of The Informal Sector in The Development of the Nigerian Economy”, *International Journal of Education and Research* 2, 7 (2014).

24 Nimruji Jammulamadaka, “Workers and Margins: Grasping Erasures and Possibilities Within Management Studies”, in *Workers and Margins Grasping Erasures and Opportunities*, ed. Nimruji Jammulamadaka (Singapore: Palgrave Macmillan, 2019), 3.

alanla ilgilenirse muhtemelen çok daha etkili bir ivme kazanacaktır.²⁵ Sonuçta, enformelliği ihmal etmemek için yeterince gerekçenin üretilebileceği anlaşılmaktadır.

Şu ana kadar yapılan açıklamalardan; enformelliğin ne olduğuna dair üç temel tespit yapılabilir:

Enformel, yasal düzenlemenin konusu olmayan bir alanı anlatır. Zaten hayatın her alanının yasalarla düzenlenmesi anlamlı değildir. Yasalara konu olmayan belki de olmamasında fayda olan geniş bir alanın olduğu ve bu alanın potansiyel olarak topluma çok şey katabileceği göz ardı edilmemelidir.

Enformel, hem “yasadışı” hem de “yasaların düzenlemediği alan” için kullanılabilen bu da kavrama yönelik olumsuz bir düşünceye zemin olmaktadır. Oysaki enformel mutlaka “yasadışı” olmak zorunda değildir.

Enformelin “yasadışı” ile ilişkili kısmı olumsuzdur dolayısıyla, diğer alanlarda olduğu gibi bu alandaki suç ve yasadışılık ile de mücadele edilmelidir. Ancak yasadışı olmayan kısmının hem olumlu hem de olumsuz yönleri bulunabilir ki bu da ihmal edilmemelidir.

Tüm bu anlatılanlarla beraber Serge Latouche’nin enformel alanın temsilcilerini “ustalıkları var ama mühendis değiller, girişkenler ama girişimci değiller, çalışanlar ama sanayici değiller” biçiminde tanımlaması²⁶ meselenin anlaşılması açısından çok yerinde bir tespit olacaktır. Burada, ancak enformel alanda verimli bir zemin bulan “ustalığın, girişkenliğin ve çalışkanlığın” korunması büyük önem taşımaktadır. Öyle anlaşıyor ki bu niteliklerin kaybolması, ekonomi alanına ek bir fayda sağlamayacak ama bunların korunması yeni fırsatlar doğuracaktır.

Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında enformelliğin bu yönünü ihmal etmeden bir değerlendirmeye gidilecek ve bu olumluluklar özellikle enformel yurttaşlık kavramı ile değerlendirilecektir. Tabii ki “yurttaşlık” gibi tamamen yasaların belirlediği bir konuda, enformellik sadece geçici olabilir. Nihai hedefin “formel yurttaşlık” olması gerekir. Ancak bu durum; enformel yurttaşlığın olumlu yönlerini göz ardı etmeye gerekçe olmamalıdır. Zira, daha sonra ayrıntılandırılacağı gibi enformellik; (enformel yurttaşlar için) formel yurttaşlık yolunda bir yurttaşlık stratejisi olabilir, (formel kurumlar için) formel yurttaşlığa geçiş sürecinin alt yapısını hazırlayabilir, (diasporik gruplar açısından) enformel yurttaşların ülkeye maddi-manevi katkılarını daha etkili kılabilir ya da (kozmopolit kesimler düşünüldüğünde) ülkenin uluslararası prestijini arttıracak politikalarına yön verebilir.

2. Enformel Yurttaş

Yurttaşlık, devlet ile kurulan hukuksal bağı anlatır. Yurttaşlık kurumu; Eski Yunan, Roma ve Ortaçağ’daki bazı kentlerde çok önemli bir işleve sahip olmuştur. Ancak modern dönemlerde kurumsallaşan yurttaşlık çok daha kapsayıcı ve çok daha eşitlikçi idealler barındırdığından yepyeni bir paradigmayı anlatır.²⁷ Yurttaşlık

25 Bkz. Nazurah Abdul Malek ve Mohd Nahar Mohd Arshad, “The Informal Economy: A Neglected Area in Islamic Economics”, *International Journal of Economics, Management and Accounting* 25, 2 (2017).

26 Charmes, “The Informal Economy: Definitions, Size, Contribution and Main Characteristics”, 13.

27 Yurttaşlığın tarihsel gelişimi, modern dönemlerdeki anlamı ve küresel çağdaki evrimi konusunda bkz. Derek Heater, *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, çev. Meral Delikara Üst (Ankara: İmge Kitabevi, 2007).; Will Kymlicka ve Wayne Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vatandaşlığın Dönüşü* içinde, ed. Ayşe Kadioğlu (İstanbul: Metis Yayınları, 2012).; Metin Uçar, *Nerelisin, Kimlerdensin: Mezhep, Cemaat ve Yurttaşlık Arasında Çorum* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2009), 16 vd.

bağının anlaşılması için, daha önce Weber bağlamı ile sözü edilen modern devletin özelliklerini de düşünerek, bir tanımlamaya gitmek yararlı olacaktır.

Modern devlet; meşru şiddeti kullanarak belli bir toprak parçası üzerinde egemenliğini kuran, egemenliği bunu meşru gören yurttaşlar adına kullanan, tüm bunları şahsiliikten kopararak kurumlar ve kurallar çerçevesinde hiyerarşik bir örgütlenme ile yapan ve bu örgütün mali olarak finanse edilmesini sağlayan yapıdır. Bu yapının bir üyesi olan modern yurttaş hak ve yükümlülüklerle donatılmıştır. Bu haklardan faydalanması ve yükümlülükleri yerine getirmesi için yurttaş, sıkı bir şekilde kontrol edilmekte ve bu kontrol de kayıt altına alınma ile başlamaktadır. Kayıt altına alma bizzat devletin eliyle²⁸ doğum ile başlatılır ancak sonrasında da her an devam ettirilir. Yurttaşın eğitimi, iş hayatı, geliri, tüketimi, sağlık durumu, aile kurumu, askerlik yükümlülüğü, vergi yükümlülüğü ve nihayet ölümü ile mirası gibi hemen her şeyi bu kaydın bir parçasıdır. Dolayısıyla modern devlet ile “kayıtlılık” arasında sıkı bir ilişki vardır ki bu kayıtlılığa “resmîlik” ya da “formellik” de denebilir. Ancak daha önce de söylendiği gibi insan, sadece formel ilişkilerden ibaret değildir. Aksine enformel ilişkileri çok daha fazladır. Örneğin aile ve arkadaş çevresi göz önünde bulundurulduğunda insan için daha ziyade enformel ilişkiler belirleyicidir. Okul gibi resmî kurumların da bütünüyle formel ilişkilerden oluşmadığı açıkça söylenebilir.

Enformellik çok yaygındır ancak devlet, bazı alanlarda enformelliği (kayıtsızlığı ve kayıt dışılığı) hiç hoş görmez. Şiddet tekeli ve vergilendirme konusunda tüm devletlerin hassasiyeti en üst düzeydedir. Yukarı da anlatıldığı gibi bu alanlarda dahi tam bir kayıt-kontrol söz konusu değildir.

Yurttaşlık, yine devletin çok hassas olduğu bir alandır. Çünkü kimlerin vergi mükellefi olduğu, kimlerin askerlik yapacağı, kimlerin politik özne olduğu gibi hayati konular doğrudan yurttaşlık ile ilgilidir. Özellikle demokratik yönetimlerde yurttaşlar ayrıca meşruluğun kaynağı ve hesap verilen özneler olarak da önem arz ederler. Durum böyle olunca bu alanın sıkı sınırlarla çizilmesi modern devletlerin başlıca uğraş alanlarından biri olmaktadır. Hatırlanacağı gibi “devletin her bir özelliği ile enformellik arasında, bu özelliğin hedeflerinden sapma derecesine bakılarak pozitif ilişkiler kurulabilir” denmişti. Yurttaşlık idealinden “sapma derecesi” de bu alandaki “enformellik derecesini” verecektir.

Yurttaşlık alanındaki enformellik derecesinin fazlalığı, modern devletin ideallerini ciddi anlamda aşındırmıştır. Tam da bu alanın büyüklüğüne dayanarak enformel yurttaşlık kavramının kullanımı önerilebilir. Gerçekten de bu kullanımı haklı çıkaracak dört temel insan kaynağı vardır:

- 1.Eşit yurttaşlık idealine karşın “eşit olmayan” unsurların varlığı,
- 2.Hemen her ülkede o ülkenin yurttaşı olmayan (örneğin göçmenler) insanların varlığı,
- 3.Sadece yaşadığı ülke ile değil köken ülke ile de sıkı ilişkiler sürdüren çok sayıda kimlik mensubunun varlığı,
- 4.Başta çevre, barış ve sömürü konuları olmak üzere dünyanın her bölgesinde olup bitenlerle ilgilenen grupların varlığı.

28 Kuşkusuz devlet bunu bürokratlar aracılığı ve/veya kontrolüyle yapmaktadır.

Sayılan dört gruba mensup insanların durumlarını ve/veya sorunlarını küresel çağın hareketliliği ve değişimi de düşünüldüğünde, geleneksel yurttaşlık teorileri ile anlaşılır kılmak oldukça zor görünmektedir. Buna karşın enformel yurttaşlık kavramının hem durumu tespit etmek hem de sorunları görünür kılmak için daha çok işe yarayacağı söylenebilir. Dolayısıyla sorunlara çözüm önerme konusunda bazı avantajlar da sağlayabilir.

3. Enformel Yurttaşlığın İnsan Kaynakları

Formel yurttaşlık dendiğinde özellikle yasal süreçler ve kurumsal ilişkiler öne çıkar. Buna karşın enformel yurttaşlık söz konusu olduğunda kültürel süreçler ve kimlikler gündeme gelir.²⁹ Kültürel süreç ve kimliğin inşası ise hiç de eşitlikçi politikalar, uygulamalar ve algılar üretmez. Aksine her zaman kişileri ikincilleştiren bir yön barındırır. Enformel yurttaşlığın en önemli insan kaynakları, tam da bu *ikincilleştiren insanlar* içinden çıkmaktadır ki bunlar “dışlanan yurttaşlar” ve “yurttaş olmayan göçmenler”dir. Bir de doğrudan ikincilleştirme ile bağlantısı olmayan ancak *formel yurttaş* olamamalarına/olmamalarına rağmen ülke politikaları üzerinde etkili olan “diaspora grupları” ve “kozmopolit süreçlerle ilgilenen kesimler”i de bu çerçevede saymak gerekir (bkz. Tablo).

Tablo: Enformel Yurttaşlığın İnsan Kaynağı

Kategori	Yurttaş ama eşit değil	Göçmen	Diasporik gruplar	Kozmopolit gruplar
Örnek	Kadınlar, Farklı etnik gruplar	Mülteciler, sığınmacılar	Almanya’da Türkler, Türkiye’de Çerkesler	Küreselleşme karşıtları, Çevreciler
Resmi tavır (genel anlamda)	Antipatik	Empatik Anti-patik	Sempatik	Antipatik
Halkın tavrı (genel anlamda)	Antipatik	Empatik Antipatik	Sempatik	Apatik Antipatik
Yaşadığı yerde	Yurttaş	Yurttaş değil	Yurttaş değil	Yurttaş
Beklenen Yurttaşlık durumu	Tam yurttaşlığa evrilmek	Yurttaşlığa evrilme	Yurttaşlıktan çıkma ya da çifte yurttaş olma	-

Şüphesiz Tablo’da görülen grupların dışında çok farklı örneklerle de karşılaşmak mümkündür. Yanı sıra bu gruplara karşı hem kamu otoritesini kullananlar hem de ülke halkı arasında birbirine karşıt düşünceler olacaktır. Durum böyle olunca; mesela yerel halk; kendi içinde göçmenleri zamana ve mekâna göre değişen, hatta aynı zaman ve aynı mekân içinde farklı şekillerde (sempatik, empatik, antipatik veya belki de apatik)³⁰ değerlendirebilir. Şimdi enformel yurttaşlığın sınırlarını belirlemek için enformel yurttaşlığın öznelere olan bu dört farklı gruba biraz daha yakından bakılabilir.

1-Yurttaş ama eşit olmayanlar: Bu grup yaşadığı ülkede resmi olarak yurttaşlık statüsüne sahip ama pratiğe bakıldığında “tam yurttaş” olamadıklarına dair bazı tespitler yapılabilir. Tam yurttaş olamamalarının

29 Bauder Harald, “Citizenship as Capital: The Distinction of Migrant Labor”, *Alternatives: Global, Local, Political* 1, 3 (2008): 326.

30 Sempat, empati, antipati ve apati kavramları diğer insanlara karşı hissedilen duygu ile ilişkilidir. Dört kelimenin de kökünü oluşturan “pati” Eski Yunanca bir kelime olup “duygu” anlamına gelir (*Etimoloji Türkçe*, “Apati”, 2021. [Erişim Tarihi: 21.02.2021]. <https://www.etimolojiturkce.com/arama/apati>) Bir uçta sempati (olumlu duygular besleme) diğer uçta ise antipati (olumsuz duygular besleme) vardır. Empati her iki uç noktanın ortasındadır zira karşısındaki kişiyi anlamayı amaçlar. Bu anlamda empati bir nevi gerçekle yüzleşmeye hazır olmaktır çünkü karşısındakini olduğu gibi anlamak için kullanılır. Bu üç kavram bir duygu ifadesi iken “apati” herhangi bir hissiyatı olmamak anlamına gelmektedir.

nedeni, çoğu zaman bilinçli politikalarlardır. Kamusal otorite ya da baskın gruplar açısından düşünüldüğünde, genel anlamda, antipati ile karşılandıkları da söylenebilir (bkz. Tablo).

Formel yurttaşlık olarak görülen ancak pratikte; dinsel, ırksal, etnik, sınıfsal, mekânsal, cinsel dayanaklarla eşitliği bozucu durumlar zaten yurttaşlık idealini zora sokmaktadır. Bu durum; yurttaşlık bağının dereceleri olduğunu, her an yeniden formüle edildiğini ve herkesin eşit görünmediğini anlatır. Tüm bunlar yurttaşlığın dinamik yapısına ve hakların kullanılması için bir çabanın gerekliliğine işaret eder.³¹ Hakların ve yükümlülüklerin eşitsiz dağılımı ülkeden ülkeye değişebileceği gibi tarihsel süreç içinde de farklılık gösterebilir. Ancak hemen her ülkenin yurttaşlık karnesinde bu alanla ilgili az ya da çok düşük notları gösterecek örnekler vardır. Mesela neredeyse bütün ülkelerde kadınların bazı olumsuzluklarla karşılaşması onları en büyük “eşit olmayan yurttaş” kategorisine yerleştirir. Bazı ülkelerde ırksal, etnik, dinsel, yöresel, ideolojik, sınıfsal ayrımlarla, örneğin ABD’de siyahi ve Hispanik yurttaşlar, Çin’de Müslüman Uygurlar, İsrail’de Araplar eşit olmayan pratiklerle karşılaşan gruplar olarak sayılabilirler. O zaman formel yurttaşlığın uygulama sorunları burada bir enformel alan açmaktadır.

Türkiye’de de yurttaşlıkla ilgili yapılan birçok tartışmada “tam yurttaş olmama” halleri tanımlanmaktadır. F. Üstel’in³² devletin aradığı “makbul vatandaş” (bu makalenin bağlamı açısından “tam formel yurttaş”) saptaması, ayrıca “makbul olmayan” dolayısıyla “enformel” olan yurttaş da görünür kılan bir kavrama denk gelmektedir. Tarihsel süreçte “makbul olmama” zaman zaman ideolojik, etnik, dinsel, mezhepsel grupların; başörtülü, mini etekli, ayrımcılığa uğrayan ya da şiddet gören kadınların; köylüler, dindarlar, sekülerler, eşcinseller gibi farklı yaşam tarzlarını savunanların karşı karşıya kaldıkları ayrımcılık dolayımıyla tartışılmaktadır.³³

Her ne kadar tüm bu olumsuz durumlar formel yurttaşlığın mücadele ettiği ve ortadan kaldırmak istediği sorunlar olsa da pratikte ciddi izdüşümleri vardır. “Yurttaş ama eşit olmayan” grupların geleceği, demokrasi politikalarına bağlıdır. Demokratikleşme; tüm grupların eşit hak ve sorumluluklarla donatılan yurttaşlar olmaları için adım atmak yani politika geliştirmek anlamına gelmektedir.³⁴ Bu sorunlar enformel bir alana da zemin hazırlar. Yasalar aksini söylese de bazı uygulamalar yasaların öngördüklerinin dışına taşıdığından, yasal zemin tarafından yeterince sarmalanamamaktadır; dolayısıyla “eşit olmayan/olamayan gruplar”, enformel yurttaşlığın ilk sırada gelen insan kaynağını oluşturmaktadır.

2-Göçmenler: Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı gibi, enformel yurttaşlığın ikinci gruptaki insan kaynağı, bir nedenden dolayı göçle gelen ve tam yurttaş olmayanları anlatmaktadır. Bunlar göç nedenlerine veya göç şekline göre empati ya da antipati ile karşılanabilirler.

31 Harald, “Citizenship as Capital: The Distinction of Migrant Labor”, 323 vd.; Sebastien Chauvin and Blanca Garces-Mascareñas, “Beyond Informal Citizenship: The New Moral Economy of Migrant Illegality”, *International Political Sociology* 6 (2012): 242.

32 Bkz. Füsun Üstel, *Makbul Vatandaşın Pesinde: II. Meşrutiyetten Günümüze Vatandaşlık Eğitimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).

33 Türkiye’de yaşanan yurttaşlık pratikleri ve algılarının genel bir değerlendirmesi için bkz. Birol Caymaz, *Türkiye’de Vatandaşlık: Resmî İdeoloji ve Yansımaları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007); KONDA, *Vatandaşlık Araştırması Bulgular Raporu*, 2016. [Erişim Tarihi: 01.02.2021]. <https://konda.com.tr/wp-content/uploads/2017/03/Vatandaslik-Arastirmasi-Rapor.pdf>; Uçar, *Nerelisin, Kimlerdensin: Mezhep, Cemaat ve Yurttaşlık Arasında Çorum*, 81 vd.; Artun Ünsal, ed., *75’inci Yılda Tebaadan Yurttaş Doğru* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998); Üstel, *Makbul Vatandaşın Pesinde: II. Meşrutiyetten Günümüze Vatandaşlık Eğitimi*.

34 Eşit yurttaşlık talepleri ve konu hakkında yapılan bir alan araştırması için bkz. Uçar, *Nerelisin, Kimlerdensin: Mezhep, Cemaat ve Yurttaşlık Arasında Çorum*, 104 vd., 227 vd.

Göç ve göçmenlik insanlık tarihi kadar eski olmasına karşın “kime göçmen deneceği” konusu oldukça tartışmalıdır. BM’nin yaptığı tanımlama çerçevesinde, sebebi ve şekline bakılmaksızın, bir yıldan fazla (mevsimlik işçiler için bir istisna söz konudur) yurttaşı olmadığı bir ülkede bulunan (turistik amaçla ya da iş seyahati amacıyla bulunanlar hariç) insanları kapsayacak bir tanım³⁵ bu karışıklığı belli ölçülerde giderebilir. Ancak bu tanımlamada özellikle “bir yılı aşkın” bir süre öngörülmesi ciddi sorunlara yol açabilir. Zira zorunlu durumlarda kişiler; yeni gelmiş olsa da veya gelenlerin “ne kadar kalacağı belirsiz” olsa da göçmenliğin tüm özelliklerini taşıyabilirler. Dolayısıyla BM’nin yaptığı tanımlamayı süre kısıttı olmadan düşünmek çok daha anlamlı olacaktır.

Ulaşılan bu kapsayıcı ve kullanışlı tanıma karşın, meselenin halen çetrefilli olduğu da göz ardı edilmemelidir. Çünkü göçmenlikle ilgili şu durumlara netlik kazandırmak gerçekten de zordur: (1) göçmenlik (iç ve dış göç birlikte düşünüldüğünde) çok geniş bir grubu kapsar onun için herkesin göçmeni farklı olabilir, (2) göçmenlerin sayısal çokluğu ve yaygınlığı onların niteliğini saptamayı zorlaştırır, (3) bir kişinin göçmenliğinin ne zaman bittiği çok belirsizdir ve (4) diasporik gruplar veya ulus ötesi toplulukların (bazen göç yüzlerce yıl önce gerçekleşmiş dahi olabilir) göç açısından nasıl bir değerlendirmeye tabi tutulacakları tartışmalıdır.³⁶ Ancak tüm bunlara karşın göçmenlik nasıl tanımlanırsa tanımlansın enformel yurttaşlık için öne çıkan grup, “yurttaş olmayan” göçmenlerdir. Yurttaş olmamak bazı haklardan mahrum kalmak anlamına gelir.

Bu haklardan mahrumiyet, kuşkusuz göçmenliği ev sahibi devletin ve toplumun nezdinde sürekli problemli hale getirmez. Aksine ihtiyaçların (ekonomik alanda işgücü gibi) zorlaması, insan haklarının gelişimi ve yerel halkın göçmenlerle empati kurması gibi nedenlerden dolayı göçün oldukça geniş bir yararı ve meşruiyet alanı olduğu da göze çarpmaktadır. Özellikle meşruiyet, enformel yurttaşlığı formelleştirecek bir zemine de sahip olduğundan oldukça önemlidir.

Yasal bağlar (en ileri aşaması yurttaşlık bağıdır) olmasa da göçmenler, toplumda meşru bir yer edinebilirler. Hatta yasadışı şekilde gelmiş olsalar bile onlara bir yer açılabilir. Göçmenlerin bir aileye sahip olmaları ve yasalar izin vermese de bir işte çalışıyor olmaları meşruluğun dolayısıyla toplum nezdinde kabullenilmenin en başat iki kriteridir. Daha da ötesi resmi yurttaşlar; göçmenlere yönelik yardım kampanyaları, toplumsal uyumlarını sağlayacak dil öğretimi, yasal sorunlarını çözecek hukuksal yol gösterimi ve dini topluluklarla kaynaşma toplantıları gibi daha pek çok sivil etkinliklerle bu alanı geliştirirler.³⁷

Şüphesiz böyle bir gelişim ile yurttaşlık ve insan haklarının örtüşmeye başlaması arasında da bir paralellik vardır.³⁸ İnsan hakları söyleminin yerleşmesi ve ulusal hukukun bir parçası haline gelmesi hatta uluslararası mahkemelerce/yapılarca denetlenmesi yurttaş olmasalar da ülkede bulunan insanlara belli hakları tanımayı zorunlu kılmaktadır. Bu hakları kullanmaya başlayan kişiler (özellikle göçmenler) zamanla toplumun bir parçası haline de gelirler. Bu ortamı sağlayan “küresel şehirler”, göçmenliği doğallaştıran/görünmez kılan

35 IOM, *Göç Terimleri Sözlüğü*, 2013. [Erişim Tarihi: 01.02.2021]. https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml31_turkish_2ndedition.pdf Ayrıca bkz. Yusuf Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2019), 4-5.

36 Khalid Koser, *International Migration: A Very Short Introduction* (Oxford and New York: Oxford University Press, 2007), 16.

37 Saskia Sassen, “Towards Post-National and Denationalized Citizenship”, in *Handbook of Citizenship Studies*, ed. Engin Isin and Bryan S. Turner (Londra: Sage Publications, 2002), 283.

38 Bkz. Yasemin Nuhoglu Soysal, “Changing Citizenship in Europe: Postnational Membership and the National State”, in *Redefining the Nation State and Citizen*, ed. Günay Göksu Özdoğan ve Gül Tokay (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000).

en uygun mekânlardır.³⁹ Göçmenler normalleştikçe (işe, okula, hastaneye, belediyeye, çarşıya, pazara çıktıkça) enformel bir şekilde başlayan göçmen-yerli toplum ilişkisi ile göçmen-ev sahibi devlet ilişkisinin zamanla formelleşmesi de beklenebilir. Bu formelleşme aşaması tamamlanana kadar söz konusu olan ilişkiler, enformel yurttaşlık kapsamında değerlendirilebilecektir.

Bazı durumlarda göçmenler için formelleşme sürecini hızlandıran özel nedenler de olabilir. Örneğin ABD’de eyaletler, federal düzeyde politik ve mali güçlerini arttırmak için kayıtsız göçmenleri de saydırmak isterler.⁴⁰ Bu durumda göçmenlere, en azından o eyaletlerde, daha geniş meşru bir zemin açılmış olur. Yanı sıra ev sahibi ülkeye yararlılık gösteren, belli bir maddi gücü olan, bazı alanlarda uzmanlığı bulunan, ev sahibi ülke ile etnik-dinsel bağlılığı bulunan göçmenlere ekstra bir meşru alan açıldığı da kabul edilebilir.⁴¹ Bu meşru zeminler formel yurttaşlığa geçmeyi rasyonelize edecek etmenler olarak ayrıca sayılabilirler.

Literatürde enformel yurttaşlık tabiri; özellikle göçmenler üzerinden tanımlanır. Böylece enformel yurttaşlık; formel yurttaş olmasa da (hatta yasadışı yollarla yurda girmiş olsa da) kişinin resmi düzeyde toplumla bazı ilişkiler kurmasını ve toplumsal kurumlardan faydalanmasını anlatmak için kullanılır.⁴² Vurgu, özellikle yerel topluluğa katılıma yönelik olmaktadır.⁴³ Gerçekten de göçmenlerin resmi makamlarla bir şekilde temas etmeleri ya da yerel halkla ilişki kurmaları hayatın doğal akışında pek de yadırganmadan sürmektedir.

Yasadışı yollarla da gelse göçmenler; belli bir süre sonra hastane, okul, belediye, göç idaresi, emniyet gibi kamu kurumları ile muhatap olmak zorunda kalacaklardır. Birçok ülkede iş kanunları “yasal statüden bağımsız” bir biçimde herkese aynı şekilde uygulanmaktadır. Çalışma ortamı ile ilgili “kayıt-kontrol” yani kayıtsız göçmenleri resmi alanda tanımak, sadece göçmenlerin talebi değildir; ayrıca hükümetlerin yararına sonuçlar da doğurmaktadır. Çünkü genel sağlık, nüfus politikaları, suç oranları, ekonomik düzenlemeler ile ilgili her politikanın başarısı, o politikalara muhatap olan öznelerin bilinmesi, dolayısıyla kayıt altına alınmasına bağlıdır. Kayıt-kontrol bu şekilde çok daha iyi bir şekilde planlanabilir. Kayıt altına almak da “tanıma” konusunda atılan önemli bir adım olarak düşünülebilir. Ayrıca kayıtlılık; vergi başta olmak üzere diğer sorumlulukların göçmenler tarafından üstlenilmesi için de önemli bir adımdır. Böylece sınırlı da olsa göçmenler için bazı hakların yolu ve (yasal sorunlar bitmese de) meşru bir zemin açılmış olmaktadır. Hatta işin içine doğrudan halkın dâhil olduğu ve göçmenleri sınırlandıran/kısıtlayan yasal düzenlemelerden kurtarmak istediği olaylar da yaşanmaktadır. Örneğin 2004’te Hollanda Parlamentosunda kabul edilen 26.000 göçmenin sınır dışı edileceği kararına karşı bazı şehirlerde gösteriler yapılmıştır. Bu gösterilerde, göçmenlerin entegre oldukları ve geri gönderilmemeleri gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁴

39 Saskia Sassen, *Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages* (Princeton: Princeton University Press, 2006), 279.

40 Chauvin and Garces-Mascarenas, “Beyond Informal Citizenship: The New Moral Economy of Migrant Illegality”, 245.

41 Örneğin 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununun 12. maddesinde bu konuyla ilgili şu hüküm bulunmaktadır: “Türkiye’ye sanayi tesisleri getiren veya bilimsel, teknolojik, ekonomik, sosyal, sportif, kültürel, sanatsal alanlarda olağanüstü hizmeti geçen ya da geçeceği düşünülen...” kişilerin Bakanlar Kurulu kararı ile yurttaşlığa geçebileceği belirtilmektedir.

42 Saskia Sassen, “Towards Post-National and Denationalized Citizenship”, 282. Ayrıca bkz. Chauvin and Garces-Mascarenas, “Beyond Informal Citizenship: The New Moral Economy of Migrant Illegality”, 242.

43 Thomas Swerts, “Non-citizen citizenship in Canada and the United States”, in *Routledge Handbook of Global Citizenship Studies*, ed. Engin F. Isin ve Peter Nyersss (Londra ve New York: Routledge, 2014), 297.

44 Chauvin and Garces-Mascarenas, “Beyond Informal Citizenship: The New Moral Economy of Migrant Illegality”, 243-5.

Bir ülkenin resmi yurttaşı olmamanın dezavantajları da göz ardı edilmemelidir. Özellikle enformel yurttaşın emeği, yeterince değerli değildir ve dışlanmaya, sömürüye de oldukça açıktır.⁴⁵ Onun için formel yurttaş olmak, geri dönemeyecek/dönmeyecek göçmenler açısından önemli bir hedeftir. Ayrıca yaşanan çok sayıda pratiğin de gösterdiği gibi göç uzadıkça yurttaşlığa kabul oranları da artmaktadır. Yurttaşlığa geçişler her göçmen grup için doğrudan “tam formel yurttaşlık” statüsü ile sonuçlanmayacaktır. Yurttaş olan göçmenlerin kültürel farklılıkları, onları az ya da çok “yurttaş ama eşit değil” konumunda tutabilecektir.

3-Dışarıdaki diasporik gruplar: Üçüncü gruptakiler; ülkede yaşamamakla beraber genellikle ülkeye katkı sunma potansiyeli yüksek olan insanlardan oluşurlar. Bunlar, istisnalar hariç hem kamu otoritesi hem de yerli halk açısından “sempati” ile karşılanılmaktadırlar. Buna karşın istisnalar, ülkeye muhalif grupların da olabileceğini anlatır. Hatta bazı durumlarda, örneğin İran diasporasında olduğu gibi, ülke ile iş birliği yerine ülke politikalarını eleştirmek çok daha baskın görünebilir.⁴⁶ Ancak farklı politik tercihler olsa da diasporik grupların çok farklı yararları olabilir.

Çok genel anlamda bu grup; bir ülkenin yurttaşı ya da değil ama başka bir ülkede yaşayan ve köken ülke ile bağlantılarını sürdüren kişileri kapsamaktadır. Diasporik gruplar olarak da adlandırılan bu topluluklar, göçmenlerin bir türü olarak görülebilir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, diasporik grubun göçü yüzlerce yıl öncesine dahi dayanıyor olabilir. Bu durum konunun farklı boyutlarda nasıl tartışılabileceğine dair ipuçları verir. Ancak çalışmanın odağından ayrılmamak için konunun bu kısmı ile ilgilenilmese de farklı ve birbirine zıt diaspora tanımlarının olabileceği hatırlatılmalıdır.⁴⁷ Makalede diaspora tanımları içinden iki önemli özellik; “anavatanın dışında yaşama” ve “anavatanla ilişki sürdürme” yeterli olacaktır. Göçmen ve diaspora ayrımı bu çerçevede araçsal olacak ve kabaca (ev sahibi ülkeye) gelenler “göçmen”; (köken ülkeden) gidenler ise “diaspora” olarak anılacaklardır.

El-Salvador iç savaşında Amerika Birleşik Devletleri’ne kaçan birçok El-Salvadorlunun durumu konuyu oldukça iyi bir biçimde anlatabilir. ABD’ye (ev sahibi ülke) El-Salvador’dan (köken ülke) kaçan başta muhalifler olmak üzere çok sayıda insan oldu. Bu grupları zamanla muhalif de olsalar El-Salvador hükümetleri tarafından desteklenir oldular. Zira ABD’de çalışmak ve El-Salvador’da bulunan akrabalarına döviz aktarmak hükümetin vazgeçemeyeceği bir avantaj sağlamaya başladı. Hatta El-Salvador yurttaşlığını bırakıp ABD yurttaşlığına geçiş için teşvikler bile yapıldı. Çünkü ABD yurttaşı olarak ABD’de daha iyi imkânlar elde etmek ve bu imkânları El-Salvador’a aktarmak çok daha kolay olacaktı. Burada her iki ülke ile kurulan kazan-kazan ilişkisine dayanan bir bağ gözden kaçırılmamalıdır. Yasadışı yollarla da olsa kendi ülkesine para gönderen insanlar bu eylemleri ile bir vatansever duruş sergiler ama aynı zamanda yaşadığı ülkede üretim yaptığı/çalıştığı için ev sahibi ülkeye de katkı sunmuş olur.⁴⁸

45 Harald, “Citizenship as Capital: The Distinction of Migrant Labor”, 326.

46 Dışarıdaki İranlılarla ilgili bir haber-değerlendirme yazısı için bkz. Fehim Taştekin, “İran İslam Devrimi 40. Yılında: İranlılar Şafakta Gün Sayarken”, *BBC News Türkçe*, 2019. [Erişim Tarihi: 02.02.2021]. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47194925>

47 Diaspora tanımları ve Türkiye diasporası tartışmaları için bkz. Metin Uçar, “Dışarıda Bir Türkiyeli Diaspora Kimliği Oluşturmak Mümkün mü?” (2. Uluslararası Davraz Kongresi, *Isparta Üniversitesi*, 2014).; Metin Uçar, “Diasporadaki Türkler ve Türkiye’ye Katkıları: Ahmet Erteğün Tartışması”, *Scientific-Pedagogical Journal* 20, 1 (2014).; Metin Uçar, “Diaspora Olmak ya da Olmamak: Çerkesler İçin Hayati Bir Meselenin Analizi”, *Akademik Hassasiyetler* 8, 15 (2021): 294vd.

48 Sassen, “Towards Post-National and Denationalized Citizenship”, 283.

Türkiye’den yurtdışına giden insanlar açısından bu durum düşünülebilir. Almanya’da yaşayan ve Türk yurttaşı olarak kalan ya da Alman yurttaşlığına geçse de Türkiye ile ilişkilerini sıkı tutanlar kategorisi, bu anlamda iyi örneklerdir. İlişkiler özellikle ekonomi alanında kendisini gösterse de aslında çok farklı açılardan da düşünülebilir.⁴⁹ Mesela Türkiye’nin çıkarlarını gözeterek lobi faaliyetleri yürütmek; Almanya’da öğrenilen teknolojiyi, bilgiyi ve deneyimi Türkiye ile paylaşmak; ticaret ağlarına katılmak ve bu avantajı Türkiye’de yaşayan insanları da dâhil etmek; Türkiye’nin turizmüne katkı sunmak gibi daha pek çok konuda Türkiye’de olmamakla birlikte (hatta bir kısmı Türk yurttaşı da değil) bazı insanların Türkiye ile ilişkisi klasik formel yurttaşlık kurumunun dışında ama oldukça sıkı olan bir aidiyet tarzını göstermektedir.⁵⁰ İster Türk yurttaşı olsun ister olmasın Türkiye kökenlilerin Almanya ile ilişkileri de sorgulanabilir. Hatta Alman Yurttaşı olduktan sonra “tam yurttaş/eşit yurttaş/makbul yurttaş” olup olunmadığı zaman zaman alevlenen tartışmalarla bir enformel alanın varlığını da görünür kılar. Bu konudaki çarpıcı örneklerden biri, Alman Futbol Milli Takımı forması da giyen Mesut Özil’dir. Özil “Onların gözünde, kazandığımızda Alman, kaybettığımızda ise göçmenim” biçiminde bir açıklama yaparak⁵¹ hem kendisinin (“onlar” demesinden de anlaşılacağı gibi) Almanlara hem de Almanların kendisine bakışına dair ipuçları vermektedir. Bu durumda, Mesut için hem Almanya’da (Alman yurttaşı ama yeterince Alman görülmediğinden ve/veya kendisini yeterince Alman hissetmemesinden dolayı) hem de Türkiye’de (Türk yurttaşı olmadığı için) “çifte enformel yurttaşlık” söz konusu olacaktır.

4-Kozmopolit unsurlar: Bu gruba mensup insanların göçmenlikle ve formel yurttaşlıkla doğrudan bir ilişkileri yoktur. Bu anlamda ne ev sahibi ülke ya da köken ülke gibi bağlantılar anlamlı değildir. Ancak kozmopolit insanlar, bir şekilde dünyanın farklı köşelerinde bulunan ülkelerin politikalarını etkilemeye çalışıyor hatta bazen ona yön vermek istiyor olabilirler. Bu etki; bazı ülkelerin politikalarını/eylemlerini olumsuzlamak ya da karşısında durarak olumsuzlamak biçiminde olabilir. Yurttaşlığa ya da herhangi bir kökensel bağı olmamakla beraber bir ülkenin politikasında etkili olmak, sadece yurttaşlara has olan politik kararlara adeta ortak olmak (oldukça sınırlı da olsa) bir yurttaşlık özelliğidir. Yurttaşı olunmayan ülkelerin de politikalarını değiştirmekle kastedilen, bir nevi “dünya yurttaşlığı”dır. Zira dünyada yaşanan sorunları adeta tek bir ülkede yaşıyormuş gibi düşünmek ve bir yurttaş gibi sorunlarla ilgilenmek bu kapsama dahil edilebilir. İşte bu yönü ile kozmopolit unsurlar enformel yurttaşlığın insan kaynakları içinde sayılmalıdır.

Dünya yurttaşlığı ile enformel yurttaşlığı kesiştirmenin bazı somut göstergeleri üzerinde durulursa konu daha anlaşılır olur. Şöyle ki yurttaş; yukarıda belirtildiği gibi, kendi ülkesinin politik öznesi ise ülkesinin politikasına yön verir ve şekillendirir. Aksi takdirde gerçek bir yurttaşlık bağından söz etmek çok zor olacaktır. O zaman “dünya yurttaşı” olmak, küresel çapta politik özne olmakla örtüşürülebilir. Temel küresel sorunlar olan; insan hakları, nükleer politikalar, çevre politikaları, barış politikaları, küreselleşme karşıtlığı gibi meselelerle ilgilenmek ve bu konularda etkili adımlar atmak, bir ulus içinde “politik özne” olmayı aşmak-

49 Almanya’daki yurttaşlarla ilgili çok sayıda çalışma vardır. Konuya tarihsel süreç içinde farklı açılardan bakan ve literatürde sıklıkla başvurulmuş bir kaynak için bkz. Nermin Abadan-Unat, *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002).

50 Bkz. DEİK, *Dünyada Diaspora Stratejileri: Türk Diasporası İçin Öneriler* (İstanbul: DEİK Yayınları, 2011); Uçar, “Dışarıda Bir Türkiyeli Diaspora Kimliği Oluşturmak Mümkün mü?”.

51 BBC, “Mesut Özil ‘Erdoğan Fotoğrafına’ Tepkileri Eleştirdi, Almanya Milli Takımı’nı Bıraktı”, *BBC News Türkçe*, 2018. [Erişim Tarihi: 21.02.2021]. <https://www.bbc.com/turkce/spor-44919776>

tadır. Bu tarz bir politik özne düşünüldüğünde “enformel dünya yurttaşlığı” görünür olmaktadır.⁵² Sözü edilen sorunlarla ilgili verilen tepkiler, tamamıyla başarılı olarak değerlendirilmese de enformel dünya yurttaşları, enformel bir politik gücü ortaya çıkarma konusunda ve bunu kullanma konusunda kendilerinden sıkça söz ettirirler. Böylece yurttaşın gücünün ulusal sınırları aşabileceğini de göstermiş olurlar.⁵³ Sınırlar arası hareket, melezliğin önemsenmesi, farklı kültürlerle bir arada yaşamaya vurgu ve diğer kültürlerin meşru görülmesi gibi kozmopolit değerler de enformel dünya yurttaşlığını tanımlamakta kullanılabilir özelliktir.⁵⁴

Sonuç ve Değerlendirme

Küresel çağda iletişim ve ulaşım imkânlarının artması ile hareketlilik de artmıştır. Bu, hem doğrudan insanın bizzat hareketliliği hem de sermaye, mal ve hizmet gibi insana bağlı unsurların hareketliliği anlamına gelmektedir. Sınırlar arası hareketlilik ile yurttaşlık kurumu arasında bir tezatlık olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Zira yurttaş yurttaş yapan hak ve yükümlülükler düşünüldüğünde, yurttaşlık tam anlamıyla ancak bağlı olunan devletin egemenlik alanında işleyebilir. Hareket, turizm amaçlı da olsa, bu egemenliği (yurttaş ama egemenlik alanından çıktığı için ya da yurttaş değil ama egemenlik alanına girdiği için bütün kurallar istendiği gibi uygulanamayacağından) zayıflatır. Hele hele yaşanmakta olan kitlesel göç hareketliliği, işi çok daha farklı boyutlara taşımaktadır. Sizin yurttaşınız olmayan ama sizin topraklarınızda yaşayan ya da sizin yurttaşınız olan ama başka ülkelerin toprağında yaşayanlarla gelişen ve insan hakları ile de korunan göçmenlerin durumu, klasik anlayışın üstesinden gelemeyeceği yeni sorunlar barındırır. Üstelik uluslaşma sürecinde kurgulanan kimliğe uymayan ve modern ulus-devlet ile barıştırılması zor olan ulus-altı yapılar ile kamuoyu oluşturmakta çok mahir olan kozmopolit gruplar düşünüldüğünde var olan sorunun büyüklüğü de kendisini gösterir. İşte bu sorunun anlaşılmasında ve çözümünde bu çalışma, enformel yurttaşlık kavramını bir araç olarak önermektedir.

Çalışmada, enformelliğin ne olduğu ekonomi alanında yapılan tartışmalarla ortaya konmaya çalışıldı. Enformel alanın sadece olumsuz olarak algılanmasının bazı avantajları göz ardı ettiği, dolayısıyla enformelliğin potansiyelinin ciddi bir güç oluşturduğu özellikle vurgulandı. Enformellik ile yurttaşlık ilişkisinin nasıl olabileceğine dair bazı görüşlere yer verildi ve enformel yurttaşlığın öznesi olabilecek dört grup insandan söz edildi. Bu öznelere; (1) makbul yurttaşların yanında makbul olmayan yurttaş olma (yurttaş ama eşit değil), (2) aynı ülkede yaşamasına rağmen formel yurttaşların yanında yurttaş olamama (göçmen), (3) yurttaş olmaktan bağımsız bir biçimde ülkede olmasa da ülke ile ilgilenme (diasporik grup) ve (4) ülke ile hiçbir bağlantısı yoksa da bir dünya yurttaşı olarak ülkenin siyasetine etkide bulunma (kozmpolit grup) pozisyonlarındaki insan grupları olarak sıralandı ve konu ile ilişkili değerlendirmeler yapıldı.

52 Hatta göçmenleri de bir yönü ile bu kategoride değerlendirmek mümkündür. Çünkü göçmenler, hem yaşadıkları ülkenin hem geldikleri ülkenin hem de göçmenlik sorunları yaşayan diğer ülkelerin (özellikle göç ve göçten kaynaklanan sorunlarla ilgili) politikalarına yön verebilmektedirler. Ancak temel farklılık, göçmenlerin ilgili ülkede yaşamasına karşın kozmopolit grupların genellikle o ülkenin dışında olmalarıdır.

53 Jasper Bongers, “Informal World Citizenship: The Debate Between Statist Republicans and Cosmopolitans”, *Junctions: Graduate Journal of the Humanities* 1, 1 (2016): 29 vd.

54 Böylece birçok kişinin bu olguyu neden kozmopolit yurttaşlık ya da dünya yurttaşlığı olarak da tanımladığı da gerekçelendirilmiş olmaktadır. Kozmopolit yurttaşlık için bkz. Andrew Linklater, “Cosmopolitan Citizenship”, in *Cosmopolitan Citizenship*, ed. Kimberly Hutchings ve Roland Dannreuther (New York: St. Martin’s Press, 1999); Bryan S. Turner, “National Identities and Cosmopolitan Virtues: Citizenship in a Global Age”, in *Beyond Nationalism? Sovereignty and Citizenship*, ed. Fred Dallmayr and José M. Rosales (Lanham: Lexington Boks, 2001); Uçar, *Nerelisin, Kimlerdensin: Mezhep, Cemaat ve Yurttaşlık Arasında Çorum*, 73 vd. Kozmopolit yurttaşlık kullanımı olgunun enformel yönünü gizlememelidir. Onun için Bongers’in “enformel dünya yurttaşlığı” konuyu daha uygun bir biçimde ortaya koyabilir.

Enformel yurttaş pozisyonundaki insanların “bir çeşit yurttaş” olarak anılmasının çok basit bir gerekçesi ortaya kondu. Şöyle ki yurttaşlık hak ve yükümlülüklerden oluşur. Bu hak ve yükümlülüklerin eşit şartlarda muhatapı olmayanlar, tam yurttaş/formel yurttaş olmasalar da yurttaşlığın kapsamına girecek bazı rolleri üstlenirler. Dolayısıyla “bir çeşit yurttaş” olarak değerlendirilebilirler. Enformel yurttaşlık tam da bu açıklama çerçevesinde yurttaşlık tartışmaları içinde kendisine bir yer açacaktır.

T. H. Marshall’in⁵⁵ klasikleşen yurttaşlık hakları sınıflandırması üzerinden enformel yurttaşlığın yeri gösterilebilir. Marshall’a göre yurttaşlık hakları, tarihsel gelişimi de düşünülerek üçe ayrılabilir; medeni, siyasi ve sosyal haklar. İlkinde temel hak ve özgürlüklerin hukuk önünde korunması, ikincisinde karar alma süreçleri ve üçüncüsünde ise belli bir refah içinde yaşamının güvence altına alınması öncelenir. Bunlara daha sonra gündeme gelen kültürel ya da ekolojik talepler içeren benzer haklar da eklenebilir. Yurttaşlar içinde herkes bu haklardan eşit derecede yararlanamıyorsa, yurttaş olmayıp bu haklardan kısmen de olsa birileri yararlanabiliyorsa bu çelişki enformel yurttaşlık kavramını görünür kılacaktır.

1-Hukuksal Haklar: temel hak ve özgürlükler başta olmak üzere hukuk önünde eşit olmak yurttaşlar arasında sağlanması istenen en önemli ideallerden biridir. Yanı sıra yurttaş olmayanları aynı haklardan mahrum etmek için de bir gerekçe yoktur. Hele son dönemlerde, çokça tartışılrsa da etkisi inkâr edilemeyecek, insan hakları misyonu çerçevesinde konuya bakıldığında, bu hakların artık yurttaşların ayrıcalığı olmaktan çıktığı söylenebilir.

2-Siyasal Haklar: ülke siyasetine etkide bulunma; “formel yurttaşın” hem hakkı hem de sorumluluğudur. Bu hak ve sorumluluğu oy vererek, gösteri yaparak, sosyal medyada yorum yaparak, ya da başka birçok platformda yurttaşlar yerine getirirler. Formel tüm yurttaşlar, siyasi hakların en azından seçme ve seçilme süreçlerine bir şekilde dâhil olurlar. Ancak söz konusu göçmenler olunca onların siyasi süreçlere katılımı oldukça sınırlıdır. Peki; küreselleşme karşıtı, insan hakları ya da çevreci grupların yurttaşı olmadıkları ülkenin lehine ya da aleyhine olacak etkinlikler yapması ne anlama gelmektedir? İşte tam da burada, formel yurttaş olmasalar da bu kişilerin, “dünya yurttaşı” gibi davrandıkları, hemen her ülkenin hem siyasetini hem de kamuoyunu etkilediklerini, dolayısıyla yurttaşlıkla çakışan bir pozisyonlarının olduğunu söylenmek gerekir.

3-Sosyal haklar: ekonomik durumu iyi olan birçok ülke; asgari düzeyde de olsa ülkede yaşayan hemen herkese bazı sosyal haklar sağlar. Bu her ne kadar her alanda “eşit” bir uygulama anlamına gelmese de, yurttaşlar düşünülerek kurumsallaştırılan bu hak kategorisinin başkalarına da açıldığını göstermektedir. Örneğin bu haklarla ilintilendirilen, çalışma şartları ve güvencesi çalışan herkese (uyruğuna bakılmadan), verilebilmektedir. Dolayısıyla, bu haklardan yararlanan ve ülke içinde yaşamayı sürdüren (mesela göçmenler) insanların, yurttaşlıkla bağ kurmaya başladıkları ama henüz “tam yurttaş” olmadıkları için enformel bir yurttaşlık bağının kapsamında oldukları söylenebilir.

4-Kültürel haklar: her devlet bazı kültürlerle öncelik verirken bazılarını da daha az önemser. Önemsinmeyen kültür mensupları (etnik, dinsel, ırksal, cinsel, yöresel, kıyafete ya da yaşam tarzına dayalı ikincilleştirmelere uğruyor olabilir), formel yurttaş olabilirler ama baskın kültür ile eşit değillerse, örneğin ana dili ya da kıyafetinden dolayı dışlanıyorsa, enformel yurttaşlığın başka bir veçhesinden söz ediliyor demektir.

55 Bkz. T.H. Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* içinde, ed. Ayhan Kaya (Ankara: Gündoğan Yayınları, 2000).

5-Sorumluluklar: ilk dört maddede sayılan hakların yanında bazı sorumluluklar da kişileri enformel yurttaşlık alanına çekebilir. Örneğin belediyeden resmi olarak hizmet almak ve bunun karşılığında ödeme yapmak, ülkenin hukuk kurallarına uymak, vergi vermek başta olmak üzere çok sayıda sorumluğun muhatabı, sadece “tam yurttaşlar” değildir. Ülke hukuk kurallarının geçerli olduğu bölgelerde kim yaşıyorsa, tıpkı tam yurttaşlar gibi bu ve benzer diğer sorumlulukları üstlenmek zorundadır.

Haklar ve sorumluluklar üzerinden yapılan değerlendirmeler de göstermektedir ki “tam yurttaş olma/olamama ve/veya yurttaş a ait olan bir işi üstlenme ya da o işe müdahil olma, enformel bir alan açmaktadır. Bu alan enformel yurttaşlığın doğduğu ve büyüdüğü bir alandır. Enformel yurttaşlığın geçici olması ve formel yurttaşlığa evrilmesi beklenebilir. Bu beklenti birçok yurttaşlık grubu için haksızlıkların giderilmesi anlamını da taşıyacağından önemsenmelidir. Ancak diasporik ya da kozmopolit gruplar gibi formel yurttaş olmaları beklenmeyen gruplar açısından, meselenin boyutu çok daha farklıdır. Burada enformelliğin olumlu tarafları göz ardı edilmemelidir. Yurttaş olmasa da bazı yurttaşlık hak ver sorumluluklarını taşıyarak; hem kendi, hem ev sahibi ülke hem de köken ülke için bir kazan-kazan ilişkisine vesile olan diasporik grup mensubunun pozisyonu değerlidir ve korunmalıdır. Yine insan haklarına duyarlı kozmopolit gruplar; ülkelerin yurttaşlarının (insan haklarını düzeltmek gibi) sorumluluğunu üstlenerek yaptıkları işler ya da tüm dünyanın sorunu olan çevreye karşı duyarlılıkları da takdire şayandır.

Son olarak ülke içinde her an herkesin tüm haklardan eşit yararlanamadığı bir vakadır. Bu eşitsizliğin ne olduğu ve nasıl giderilebileceği konusunda, enformellik çözümlemesi hem uyarma hem de yol gösterme noktasında işe yarayacaktır. Onun için (özellikle göçmenler ve ikincilleştirilen yurttaşlar için) hedef, her ne kadar *tam formel yurttaş olmak* olsa da bunun bir ideal olduğu ve idealin pratikte tam gerçekleşemeyeceği ama bu ideal doğrultusunda politikalar geliştirilebileceği unutulmamalıdır. Bu politikaların nasıl olması gerektiği konusunda enformel yurttaşlık bir araç olarak önemli bir işlev üstlenebilir.

Kaynakça

- Abadan-Unat, Nermin. *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Abdul Malek, Nazurah and Mohd Nahar Mohd Arshad. "The Informal Economy: a Neglected Area in Islamic Economics". *International Journal of Economics, Management and Accounting* 25, 2 (2017): 285-314.
- Adıgüzel, Yusuf. *Göç Sosyolojisi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.
- Akça, Haşim, İlter Ünlükaplan ve Volkan Yurdadoğ. "Kayıt Dışı Ekonomi, Yolsuzluk ve Kayıt Dışı Devlet". *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi* 20, 2 (2016): 211-227.
- Awojobi, Oladayo Nathaniel, Joyce Ayakpat and Oladimeji David Adisa. "Rebased Nigerian Gross Domestic Product: The Role of The Informal Sector in The Development of the Nigerian Economy". *International Journal of Education and Research* 2, 7 (2014): 301-316.
- Aydın, Nuri. "Facebook, Avustralya'da Kullanıcıların Haber Paylaşma Yasağını Kaldıracak". *Anadolu Ajansı*. [Erişim Tarihi: 23.02.2021]. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/facebook-avustralyada-kullanicilarin-haber-paylasma-yasagini-kaldiracak/2153779>
- Bauder, Harald. "Citizenship as Capital: The Distinction of Migrant Labor". *Alternatives: Global, Local, Political* 1, 3 (2008): 315-333.
- BBC. "Mesut Özil 'Erdoğan Fotoğrafına' Tepkileri Eleştirdi, Almanya Milli Takımı'nı Bıraktı". *BBC News Türkçe*, 2018. [Erişim Tarihi: 21.02.2021]. <https://www.bbc.com/turkce/spor-44919776>
- Beck, Ulrich. *Siyasallığın İcadı*, çev. Nihat Ünler. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Bongers, Jasper. "Informal World Citizenship: The Debate Between Statist Republicans and Cosmopolitans". *Junctions: Graduate Journal of the Humanities* 1, 1 (2016): 22-36.
- Castells, Manuel ve Martin Ince. *Manuel Castells'le Söyleşiler*, çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Castells, Manuel. *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Birinci Cilt: Ağ Toplumu'nun Yükselişi*, çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Caymaz, Birol. *Türkiye'de Vatandaşlık: Resmî İdeoloji ve Yansımaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Charmes, Jacques. "The Informal Economy: Definitions, Size, Contribution and Main Characteristics". in *The Informal Economy in Developing Nations: Hidden Engine of Innovation?*, ed. Erika Kraemer-Mbula ve Sacha Wunsch-Vincent, 13-44. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Chauvin, Sebastien ve Blanca Garces-Mascarenas. "Beyond Informal Citizenship: The New Moral Economy of Migrant Illegality". *International Political Sociology* 6 (2012): 241-259.
- DEİK. *Dünyada Diaspora Stratejileri: Türk Diasporası İçin Öneriler*. İstanbul: DEİK Yayınları, 2011.
- Etimoloji Türkçe. "Apati". 2021. [Erişim Tarihi: 21.02.2021]. <https://www.etimolojiturkce.com/arama/apati>
- Gould, Marie. "The Mass Media and Socialization". in *Sociology Reference Guide the Process of Socialization*, ed. Salem Press, 80-87. California: Salem Press, 2011.
- Hart, Keith. "Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana". *The Journal of Modern African Studies* 11, 1 (1973): 61-89.
- Heater, Derek. *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, çev. Meral Delikara Üst. Ankara: İmge Kitabevi, 2007.
- International Labour Office. *Employment, Incomes and Equality. A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya*. Geneva: International Labour Office, 1972.
- IOM, *Göç Terimleri Sözlüğü*. 2013. [Erişim Tarihi: 01.02.2021]. https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml31_turkish_2ndedition.pdf
- Jammulamadaka, Nimruji. "Workers and Margins: Grasping Erasures and Possibilities Within Management Studies". in *Workers and Margins Grasping Erasures and Opportunities*, ed. Nimruji Jammulamadaka, 1-18. Singapore: Palgrave Macmillan, 2019.
- KONDA. *Vatandaşlık Araştırması Bulgular Raporu*. 2016. [Erişim Tarihi: 01.02.2021]. <https://konda.com.tr/wp-content/uploads/2017/03/VatandaslikArastirmasiRapor.pdf>
- Koser, Khalid. *International Migration: A Very Short Introduction*. Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007.
- Kymlicka, Will ve Wayne Norman. "Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", çev. Can Cemgil. *Vatandaşlığın Dönüşü* içinde, ed. Ayşe Kadioğlu, 185-217. İstanbul:

- Metis Yayınları, 2012.
- Linklater, Andrew. "Cosmopolitan Citizenship". in *Cosmopolitan Citizenship*, ed. Kimberly Hutchings ve Roland Dannreuther, 35-59. New York: St. Martin's Press, 1999.
- Marshall, T.H. "Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar". *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* içinde, ed. Ayhan Kaya, 15-82. Ankara: Gündoğan Yayınları, 2000.
- Nuhoglu Soysal, Yasemin. "Changing Citizenship in Europe: Postnational Membership and the National State". in *Redefining the Nation State and Citizen*, ed. Günay Göksu Özdoğan ve Gül Tokay, 253-263. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- Pierson, Christopher. *Modern Devlet*, çev. Dilek Hattatoğlu. İstanbul: Çiviyazıları Yayınevi, 2000.
- Prot, Sara, Craig A. Anderson; Douglas A. Gentile; Wayne Warburton; Muniba Saleem; Christopher L. Groves ve Stephanie C. Brown. "Media as Agents of Socialization". in *Handbook of Socialization: Theory and Research*, ed. Joan E. Grusec ve Paul D. Hastings, 276-300. New York ve Londra: The Guilford Press, 2015.
- Riutort, Philippe. *Sosyolojiye Giriş Dersleri*, çev. Ertuğrul Cenk Gürcan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Sassen, Saskia. "Towards Post-National and Denationalized Citizenship". in *Handbook of Citizenship Studies*, ed. Engin Isin and Bryan S. Turner, 277-291. Londra: Sage Publications, 2002.
- Sassen, Saskia. *Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages*. Princeton: Princeton University Press, 2006.
- Sennett, Richart. "Yeni Kapitalizm", çev. Mehmet Gökçen. *Defter* 12, 35 (1999): 31-45.
- Stevens, Jacqueline. *Devletin Yeniden Üretimi*, çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- Swerts, Thomas. "Non-citizen citizenship in Canada and the United States". in *Routledge Handbook of Global Citizenship Studies*, ed. Engin F. Isin ve Peter Nyersss, 294-303. Londra ve New York: Routledge, 2014.
- Tabak, Faruk. "Dünya-Ekonomisi ve İnformelleşme Süreci", çev. Bülent Somay. *Defter* 12, 35 (1999): 11-30.
- Taştekin, Fehim. "İran İslam Devrimi 40. Yılında: İranlılar Şafakta Gün Sayarken". *BBC News Türkçe*, 2019. [Erişim Tarihi: 02.02.2021]. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47194925>
- Tavabi, Nazgol, Nathan Bartley, Andres Abeliuk, Sandeep Soni, Emilio Ferrara ve Kristina Lerman. "Characterizing Activity on the Deep and Dark Web". *Companion Proceedings of The 2019 World Wide Web Conference*, WWW '19, Mayıs 2019.
- Trültzsch-Wijnen, Christine W. *Media Literacy and the Effect of Socialization*. Cham: Springer, 2020.
- Turner, Bryan S. "National Identities and Cosmopolitan Virtues: Citizenship in a Global Age". in *Beyond Nationalism? Sovereignty and Citizenship*, ed. Fred Dallmayr and José M. Rosales, 199-219. Lanham: Lexington Boks, 2001.
- Uçar, Metin. "Dışarıda Bir Türkiyeli Diaspora Kimliği Oluşturmak Mümkün mü?". 2. Uluslararası Davraz Kongresi, *Isparta Üniversitesi*, 2014.
- Uçar, Metin. "Diaspora Olmak ya da Olmamak: Çerkesler İçin Hayati Bir Meselenin Analizi". *Akademik Hassasiyetler* 8, 15 (2021): 289-314.
- Uçar, Metin. "Diasporadaki Türkler ve Türkiye'ye Katkıları: Ahmet Ertegün Tartışması". *Scientific-Pedagogical Journal* 20, 1 (2014): 91-97.
- Uçar, Metin. *Nerelisin, Kimlerdensin: Mezhep, Cemaat ve Yurttaşlık Arasında Çorum*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2009.
- Ünsal, Artun. ed. *75'inci Yılda Tebaadan Yurttaş Doğru*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998.
- Üstel, Füsün. *Makbul Vatandaş'ın Pesinde: II. Meşrutiyetten Günümüze Vatandaşlık Eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Weber, Max. *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.